

AZYKH MAĞARASI (AZERBAIJAN)

Bu mağara, Azerbaycan'ın güneydoğusundaki Karabağ'ın tepelerinde, Azykh köyüne yakın bir yerde yer almaktadır. Mağara, deniz seviyesinden yaklaşık 900 m yükseklikte, Kurucay Nehri'nin sol kıyısındadır. Ana girişi olan 5 gözden oluşmuş oldukça görkemli yatay bir mağaradır. Mağaranın toplam alanı 2150 m².dir. Burası 1960 yılında M.M. (Mamedali) Hüseyinov tarafından keşfedilmiştir ve 20 yıldan fazla süre aynı kişi tarafından araştırılmıştır. Diğer disiplinlerden bilim adamları, D.W. Hacıyev, A.V. Mamedov, N.S. Şirinov, V.V. Velichko, A.C. Gafarov, V.M. Hacıyev, S.D. Aliyev ve diğerleri de mağaranın ayrıntılı çalışmalarına katılmışlardır. İlk sondaj çukuru mağaranın girişinde açılmıştır. Orta Paleolitik-Erken Moustérien/Geç Acheuléen (III. Tabaka), Orta Acheuléen (V. Tabaka), Alt Acheuléen (VI. Tabaka) ve Chelleen (Oldowan) veya çakıl kültürü (VII-X. Tabakalar) evreler saptanmıştır. Dolguların kalınlığı 14 m'dir ve kazılan toplam alan 200 m².dir.

1968 yılındaki kazıda Acheuléen seviyeler kazılırken taş aletler ve faunal kalıntıların yanı sıra Pre-neanderthal bir alt çene parçası bulunmuştur. 1971 yılında ayı kafatasları ve alt çenelerinin yoğun bir şekilde bulunduğu (tapınma yeri olarak isimlendirilen) bir yer keşfedilmiştir. 1972'de ocaklar ve 1973'de de bir taş yapı kalıntısı ele geçirilmiştir.

Hüseyinov mağara kesitinde 10 tabaka saptamıştır. Ancak bu kesitin Velichko tarafından oluşturulan ana profil stratigrafisiyle ilişkilendirilmesi mümkün olmamıştır. Çünkü Velichko burada 17 tabaka saptamıştır. 3 ana ünite bulunmaktadır:

Üst Ünite (1. Tabaka = Hüseyinov'un I. ve II. Tabakaları)

Orta Ünite (2-12. Tabaka = Hüseyinov'un III.-VI. Tabakaları)

Alt Ünite (13-17. Tabaka = Hüseyinov'un VII-X. Tabakaları)

Fauna: Faunal kalıntılar litolojik tabakalara göre bulunmamıştır. Ancak Hüseyinov arkeolojik tabakalara göre Alt Acheuléen (VI. Tabaka) ve Orta Acheuléen (V. Tabaka) evreleri kazı sırasında teşhis etmiştir. Sonuç olarak her tabakadaki fauna, tabakaların oluşumu boyunca süregelen farklı koşullardan dolayı karışmıştır. Alt Acheuléen VI. Tabakada *Vulpes vulpes*, *Crocota spelea*, *Spelearctos speleus*, *Ursus arctos*, *Cervus mesopotamica*, *Equus succenbornensis*, *Equus hidruntinus*, *Dicerorhinus mercki* ve *Bison schotensaei* gibi büyük hayvanlar avlandığı anlaşılmaktadır.

Sadece Süleymanov tarafından toplanan küçük (micro) memeli kalıntıları, sınırlı litolojik ünitelere göre Markova tarafından analiz edilmiştir. Tüm tabakalarla birlikte micro memeli fauna listesinde aralarında 11 kemirgen, 3 lagomorf (tavşangiller), 1 amfibi (iki yaşamlı) hayvan, 1 sürüngen, 4 yaras ve 21 kuş bulunan 65 tür vardır. Bu 65 tür V. Tabakada, Orta Acheuléen'in derin kısımlarında bulunmuştur.

Flora: Zelikson ve Gabunia'nın palinolojik araştırmaları ceviz, kayın, kestane ve karaağaç gibi ormanlardaki bitkilerle tekrarlanan değişimleri kanıtlamıştır. Arkeolojik olarak verimsiz olan IV. Tabakadaki polenler Subalpine bitki örtüsüne işaret eder.

Yontmataş: Taş aletler X-VII. (Yontuk Çakıl Kültürü), VI. (Erken Acheuléen), V. (Orta Acheuléen) ve III. (Geç Acheuléen-Erken Moustérien) tabakalardan bulunmuştur. Azykh mağarasının bulunduğu Kuruçay vadisi bölgesi, yontmataş aletleri üretmek için hammadde bakımından çok zengindir. Bunların arasında kuvars, kuvarsit, çakmaktaşı, bazalt, kalsedon, lydite, felsit ve jasper vardır.

X-VII. Tabakalar: Daha önce Azerbaycan'da bilinmeyen ve Olduvai çakıl kültürüne benzeyen yeni bir kültür, 700 bin yıldan daha eski olan 6. katın altında keşfedilmiştir.

Aralarında kalsedon, kalker ve kuvarsit olan 186 buluntu kazılar sırasında en derindeki tabakalardan bulunmuştur. Hammadde tamamıyla Kuruçay Nehri çakıllarından oluşmaktadır. Bu tabakalardan çıkan çakıl aletlerin gerçek el yapımı aletler olup olmadığına karar vermek zordur. 1985'de Bakü'de yapılan bir konferansta, bazı araştırmacılar bu parçaların el yapımı olduğunu ileri sürerlerken, bazıları da tümünün doğal, değişmemiş olduğunu savunmuştur. Bir üçüncü grup ise bu buluntuların bazılarının çakıltaşı aletler ve yongalar olduğunu düşünmektedir. Bu buluntuların karakteri parçaların durumuna bakarak kesin karar vermeyi imkansız kılmaktadır.

Bu tabakalarda tek yüzden kıyıcılar (choppers), iki yüzden kıyıcılar (chopping tools) kaba yuvarlak kazıyıcılar, yonga kazıyıcılar, düz vurma düzlemlili yongalar gibi birçok kaba doğrama aletleri bulunmuştur. Yontuk çakıl aletler kaba vuruşlarla şekillendirilmiştir. Bir yüzey boyunca tek kenardan veya daha sık olarak iki yüzey boyunca kırılmışlardır. İkinci durumda dar bir uzun uç veya bir uzunlamasına kenarın belirli bir kısmı şekillendirilmiştir. Yontuk Çakıl aletler arasında, daha önce bilinmeyen ve geçici olarak *gigantolite* olarak adlandırılan 4 ila 5 kg

ağırlığında büyük kıyıcı benzeri aletler özellikle dikkat çekicidir. Bu tabakalardaki yontmataş aletler arasında herhangi bir iki yüzeyle alet bulunamamıştır.

VI. Tabaka: Bu tabakada 125 m².lik bir alan araştırılmıştır ve burada 1890 tane alet bulunmuştur. Bazıları ağır hava koşullarından etkilenmiş ve köşeli hatlarını yitirmişlerdir. Nemli ve ılık çevre koşullarıyla şekillenen bu parçalar olasılıkla V. Tabakaya aittir. Bu aletlerin bir kısmı Lydite (1084 adet) ve çakmaktaşı (790 adet), küçük bir kısmı da kumtaşı, kuvarsit, bazalt ve afanitten üretilmişlerdir. Buluntu topluluğu 37 parça iri çakıl, 427 parça alet (ki bu topluluğun % 22,5'ünü oluşturur) ve yontma artıklarını içermektedir. Tek vurma düzlemlili ya da disk biçimli birkaç çekirdek mevcuttur. 136 dilgi, 1116 yonga vardır. Yongaların büyük bir çoğunluğu uzun ve incedir. Yonga topuklarının yarısından fazlası (% 54,5) façetasızdır. İki yüzlü topuk ve façetalı topuklu yongalar da vardır. Kaba yontuk aletler nispeten nadirdir. Tek yüzlü, tek dışbükey kenarlı ve kenarlarında düzeltile taşıyan tek yüzden kıyıcı ve iki yüzden kıyıcı aletler iri çakıllardan üretilmişlerdir.

Bu tabakadan 8 adet iki yüzeyle alet bulunmuştur. Bunlar badem, uzun-oval ve mızrak biçimli iki yüzeylelerdir. Aynı zamanda 3 adet nacak da bulunmuştur. Yonga aletler çok sayıdadır. Kenar kazıyıcılar en yaygın olan alet tipidir. Bunlar arasında basit tek kenar kazıyıcılar (97), iki kenar kazıyıcılar (33), yatay kenar kazıyıcılar (21), yöneşen kenar kazıyıcılar (13), yatık yöneşen kenar kazıyıcılar (20) yer alırlar. Uçlar az sayıda (7) ve kötü kalitededir. Ayrıca 6 tane mekik alet (limace), 24 tane ön kazıyıcı, 4 tane delici ve sırtlı bıçak, 62 dişlemeli ve 15 çentikli alet elde edilmiştir.

V. Tabaka: Bu tabakada yontmataş aletler sayıca diğerlerine oranla az sayıdadır. Aletlerin büyük bir kısmı ve iki yüzeyle aletlerin tümü Velichko tarafından tanımlanan tabakanın orta kısmında bulunmuştur. 1968'de Azykh adamı olarak adlandırdığımız fosil bir adamın alt çene kemiğinin bir parçası bu tabakada bulunmuştur. V. Tabakada az sayıda yontmataş alet (genellikle kenar kazıyıcı), ince bir tabaka ocak materyali ve yerleşim düzeni gösteren taş kalıntıları bulunmuştur. Bu az sayıdaki taş alet V. Tabakanın kısa süreli bir yerleşim dönemini karakterize ettiğini akla getirir. Hammadde ağırlıklı olarak çakmaktaşıdır. Aletler nadiren andezit ve obsidiyenden yapılmıştır. Çekirdekler arasında tek, iki veya çok vurma düzlemlili olanlar olduğu gibi disk biçimli olanlarda vardır. Az sayıda Levallois yonga bulunmuştur ve bunların topukları genellikle façetalıdır. Kenar kazıyıcılar morfolojik açıdan VI. Tabakadakilere oranla daha düzgündürler. Bulunan 7 adet elbaltası lydite'den üretilmişlerdir, bunların 4 tanesi masif yongalardır. Yonga aletler iyi şekillendirilmiştir; çoğunluğu kenar

kazıyıcılar (26) olmak üzere uçlar (2), ön kazıyıcılar (4), sırtlı bıçaklar (3) ve dişlemeli ve çentikli parçalar oluşturur.

Bu tabakanın aletleri üzerinde Scelinskij tarafından yapılan kullanım izi analizleri, aralarında tek ve iki yüzden kıyıcı aletlerin ve elbaltalarının olduğu 128 parça üzerinde tespit edilmiştir. Yontuk çakıllar ağırlıklı olarak odun kesme ve kemik kırma işlemlerinde kullanılmıştır. Analizler el baltalarının genellikle et kesmek için kullanıldığını göstermektedir.

III. Tabaka: Bu tabakanın aletleri lydite (1786), çakmaktaşı (1293) ve obsidiyenden (14) yapılmıştır ve muhtemelen Geç Orta Paleolitik'e aittirler.

Yerleşim Özellikleri: Hüseyinov tarafından 1971'de 4 ayı kafatası V. Tabakadan daire planlı odanın güney duvarına yakın konumda açığa çıkarılmıştır. Bunun Alplerin paleolitiğindeki ayı kültürle ortak özellikler taşıdığı kesindir. Bu kemik buluntuların muhtemelen insan aktivitesiyle hiçbir ilişkisi yoktur.

V. tabakanın 1. Evresinde dairesel taş özellikleri gösteren bir oturma yeri keşfedilmiştir. Bu oturma yerinin temeli kalker levhalardan oluşmaktadır ve geyik boynuzu kullanılmıştır. Yaklaşık 10 metre karelik bir alandır, kuzeydoğusunda bir ocak bulunmuştur. Yanmış materyale sahip 17 cm.lik ince bir tabaka merkeze doğru 4 m. uzanmaktadır. Ancak bu ilginç yerleşim özelliklerinin yetersiz olarak belgelendiğini vurgulamak gerekir.

1972-1973 yıllarında V₁, V ve IV. Tabakalarda 5 tane ocak yeri keşfedilmiştir. Ocaklar dairesel odanın en az ışık alan kısmında. Mağara girişinin 24-30 metre içerisinde bulunmuştur.

İnsan Çenesi: 1968 yılında V. Tabakanın 3.evresinde bir insan çenesi parçası bulunmuştur. Çenenin üst kısmına ait olan arka kısmı ve ramus'un alt kısmıyla birlikte korunmuş durumdadır. Sadece 3 molar bulunmuştur. Çenenin diğer 2 moları kaybolmuştur. Parçanın kazı sırasında kırıldığı anlaşılmaktadır. 2. Moların üst kısmı bulunmakla birlikte sadece birinci moların kökünden bazı kısımlar korunmuştur. Bunlarla ilgili ilk çalışmalar D. V. Gadziev tarafından yapılmıştır. Bu çalışmada çene kemiğinin ait olduğu bireyin kuvvetli olduğuna işaret eder. Dişin küçüklüğü, gelişmemesi bireyin genç oluşunu kanıtlar. Bu özellikleriyle birlikte Azykh çenesi gibi geç archanthropus ile erken paleoanthropus arasındaki geçiş dönemini simgeler. Mauer çenesi ve Arago buluntuları arasındaki karşılaştırmaya ışık tutar.

Tarihlendirme: Brunhes-Matuyama sınırında yapılan bir manyetik ölçüm, 15.evrenin alt aşaması (Yontuk Çakıl buluntuları) ile ilişkilendirilmiştir. Tabakanın hemen üst kısmında (14. Evre) *Microtus ex. Gr. Arvalis socialis*'e ait bir diş bulunmuştur ki buna ait en erken buluntu Bakü transgresyonunda Erken Orta Pleistosen fauna kompleksi içinde Tiraspol'den ele geçirilmiştir. VI. Tabakada Acheuléen buluntularla birlikte Bizon ve at kalıntılarına rastlanmıştır. Bu buluntuların en iyi paralelleri Tiraspol faunasındadır. V. Tabakanın buluntuları arasında olasılıkla Orta Pleistosen'in ikinci kısmına tarihlenen bir insan çenesi parçası vardır.